

Михайло Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЛОГ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ У 2010 Р.

В 2010 р. дослідження підлог у Софійському соборі були проведені на першому поверсі в напрямку між північно-західною вежею й західною зовнішньою галереєю, на другому поверсі — у вітварах св. Миколи Мокрого (північні хори) та св. апостола Андрія (південні хори). Висвітленню результатів цих досліджень присвячена дана стаття.

Перший поверх. На ділянці між північно-західною вежею й західною зовнішньою галереєю давня шиферна підлога була відкрита Ф. Мовчановським у 1936 р¹. Під час розкопок були зняті гладкі квадратні чавунні плити підлоги кінця XVIII ст. й на звільненій таким чином ділянці між вежею, нижньою частиною закладки аркбутана та стіною західної внутрішньої галереї в насипному гумусі Ф. Мовчановським був закладений шурф, у якому він виявив чотири поховання, віднесені ним до XVIII ст. Під гумусовою підсипкою на глибині близько 80 см від рівня підлоги західної зовнішньої галереї Ф. Мовчановський відкрив підлогу з шиферних плит. У своєму звіті дослідник згадує, що після виявлення шиферних плит підлоги останні піднімалися, однак не вказує, які саме та з якою метою. Під чавунними плитами підлоги, як можемо виснувати за звітом Ф. Мовчановського, знаходився суцільний прошарок попелу й дрібного деревного вугілля. Результати досліджень 1936 р., зокрема відкриття шиферної підлоги, не були опубліковані й про неї незабаром забули. Так, М. Каргер², який

¹ Щоденник Мовчанівського Ф. Н., керівника археологічними дослідженнями в Софійському історико-культурному заповіднику 1936 рік. — Науковий архів Інституту археології НАНУ. — Ф. 20, № 66. — С. 15.

² Каргер М. К. Древний Киев. В 2-х т. — М.-Л. — 1960. — Т. II. — С. 160, рис. 49, 2.

досліджував собор пару років потому, зовсім не згадує про це відкриття.

Під час розкопок Ф. Мовчановський вивіз за межі собору весь гумус, який був у шурфі, після чого на шиферні плити підсипали тонку піщану «подушку» й на неї уклали гладкі чавунні плити, які розташовувались тут до розкопок. У результаті утворився прямокутний глибиною 80 см від рівня підлоги зовнішньої західної галереї. Під час досліджень 2010 р. нами були зняті чавунні плити в прямку та під тонким прошарком піску знову відкриті шиферні плити підлоги (мал. 1).

Дві плити західної частини підлоги перебувають на значній відстані одна від одної. Вочевидь, саме вони, що зберігають своє положення не в *in situ*, і були підняті Ф. Мовчановським. Інші ж плити підлоги, судячи з їхнього розміщення, перебувають у своєму первісному положенні.

У східній частині підлоги плити покладені настільки близько, що шви між ними не заповнені вапняним розчином. У швах між іншими плитами знаходиться сірий вапняний розчин. Однак його не можна розглядати як підставу для датування, тому що він міг з'явитися тут під час пізнішого ремонту підлоги. В одному місці при укладанні плит утворилася неприкрита ними чотирикутна ділянка, в якій перебував фрагмент рожевого цем'янкового розчину зі слідами підтески під її форму.

Мал. 1. Зовнішня південно-західна галерея собору.
Підлога з шиферних плит

Майже всі шиферні плити чотирикутні, вони мають різні розміри: 20×45 см, 45×50 см, більша частина — 50×60 см. У середній частині підлоги покладена більша шиферна плита (90×135 см) неправильних обрисів, схожа на заготівку для торцевої стінки саркофага. У східній частині підлоги, поверх невеликого тонкого шматка шиферу, на рівні плит підлоги лежала розчавлена керамічна плитка розміром 25×32.5×3 см із зеленою поливою (реставрована). Ймовірно, її поява тут пов'язана з одним із ремонтів підлоги у XVII ст., коли просіли шиферні плити біля давнього підпірного стовпа-прикладки під аркбутан.

У східній частині підлоги, біля стіни внутрішньої західної галереї, декілька плит відсутні. Тут добре простежується вапняна підготовка під підлогу. На жаль, простежити, чи поширювалася ця підготовка під всю підлогу, неможливо без зняття плит, що, по суті, буде руйнуванням пам'ятки. Під плитами, які у свій час знімав Ф. Мовчановський, а також під двома вузькими плитами в східній частині підлоги, що просіли, простежуються локальні (тільки під плитою) вапняні підготовки, які прилипли до плит у вигляді округлих наліпів. Підготовка в східному куті майже впритул підходить до стовпа, який підпирає «голівку» аркбутана, зведеного в техніці пошарової кладки з каменю та плінфи (22×34×4–5 см). Судячи з товщини плінфи, стовп-прикладку можна датувати початком XII ст. На стовпі, над підготовкою, отже, і над підлогою, зберігся фрагмент вапняного тиньку. Це дає підстави вважати, що шиферна підлога та її підготовка з'явилися раніше початку XII ст., тобто в XI ст. Після установки цього стовпа біля нього відбулося просідання піщаної підсипки. В результаті частина пов'язаної зі стовпом вапняної підготовки підлоги відламалася (спостерігається паралельна стовпу тріщина) та її край біля стовпа трохи просів.

Для одержання більш повної стратиграфії у швах між плитами нами були закладені три свердловини, пройдені буром «Геолог» (діаметр робочої коронки 3 см). Буріння показало, що вапняна підготовка між плитами відсутня і що сирій пісок не має яких-небудь прошарків. Таким чином, пісок — це одноразова однорідна підсипка під плити підлоги, яка лежить на материковому лесі. Це побічно підтверджує датування шиферної підлоги XI ст. Нависаюча над вапняною підготовкою штукатурка стовпа XII ст. також підтверджує датування шиферної підлоги XI ст. Відзначимо також, що рівень відкритої нами підлоги (А.о.187.67) відповідає рівню шиферної плити, що лежить на вапняній підготовці західні-

ше мармурового порталу у внутрішній західній галереї (напівінструментальне нівелювання авторів статті). Якщо віднести шиферну підлогу до більш пізнього часу, то тоді варто визнати, що на ділянці біля північно-західної вежі діючого собору ходили по лесовій підлозі, що малоймовірно. Піщане підсипання під давню підлогу в соборі — не унікальне явище. Її зафіксувала І. Тоцька під підлогою в головному вітварі, в трансепті та в усипальниці собору³.

Стратиграфічний розріз на ділянці шиферної підлоги можна представити таким чином. На материковому лесі перебуває шар піску (72–89 см). На ньому в східному куті площадки, біля стовпа, що підпирає «голівку» аркбутана, в ході ремонту була влаштована вапняна підготовка під плити, які перебували тут. Інші плити уклали на локальних вапняних підготовках, що спиралися на піщану підсипку, яка перебувала на материковому лесі.

З південно-східного боку шиферної підлоги, під аркбутаном, частково збереглася закладка його арки, зроблена, як вважаємо, на початку XVIII ст. за гетьмана Івана Мазепи та митрополита Варлама Ясинського. На місці зруйнованої західної зовнішньої галереї був влаштований головний вхід до собору, а внутрішня галерея перетворена в закрите приміщення. Єдино неконтрольованим, при цьому, виявився прохід у храм під згаданим аркбутаном, тому його і заклали.

Під аркбутаном зберігся також фундамент закладки з дрібно битої цегли на вапні, впущений у піщану підсипку, про що згадувалось вище. На фундамент поклали один ряд рваного каменю, вирівняли його битою плінфою на вапні й двома шарами цеглини-литовки, на яких звели цегляну закладку всього аркового прорізу аркбутана. Коли в 30-х рр. XX в. закладку розбирали, то його східну частину залишили у вигляді стовпа, що підпирає аркбутан. Таким чином, нині в цьому місці аркбутан підтримують два стовпи: початку XII ст. та початку XVIII ст. Зараз від цегельної частини закладки арки збереглися лише чотири нижніх ряди цегли (26×12×7 см).

Другий поверх. На північних хорах в апсиді приділа св. Миколи Мокрого нами відкриті два рівні підлоги (мал. 2). Під чавунними плитами XIX ст. перебував шар піску товщиною 3 см, покладений на підлогу з квадратних керамічних плиток розміром 23×23×5 см. На останніх частково збереглися сліди фарби. В місцях,

³ Тоцька І. Ф. Нові дослідження підлоги Софії Київської // Археологія. — 1982. — № 3. — С. 102.

Мал. 2. Приділ св. Миколи (Мокрого). Підлога з квадратних керамічних плиток; підлога з плінфи з поливою

де квадратні керамічні плитки були зняті або частково зруйновані, мабуть, у XIX ст., чавунні плити підлоги лежали на піщаній підготовці товщиною 10–12 см, що лежала на керамічних плитках з зеленою поливою розміром 38–40×28×? см. Вони були покладені довгою стороною паралельно поздовжній вісі приділа, тобто їхня торцева сторона була спрямована до заокруглення апсиди. Ці плитки, вочевидь, датуються часом будівництва собору. Плитки з зеленою поливою близькі за розмірами плінфі, застосовуваної в кладці стін собору (39–40×21×3–3.5 см). Застосування плінфи з поливою можна пояснити бажанням уникнути появи при їхньому стикуванні з заокругленою стіною апсиди великих небажаних «порожніх» сегментів. Сегменти ці можна було залити вапняним розчином без поливи, однак це негативно впливало на естетичне сприйняття полив'яної підлоги.

На південних хорах, у середній частині підкупольного простору апсиди приділа св. апостола Андрія, під чавунними плитами середини XIX ст. й 3-х см прошарком піску також перебувала підлога з квадратних керамічних плиток розмірами 21–22×21–22×4–5 см.

Мал. 3. Приділ св. апостола Андрія. Підлога з квадратних керамічних плиток; підлога з великих керамічних плит з поливою

На відміну від плиток на північних хорах, ці більш тонкі й не мають стандартного розміру. Ця підлога лежала на піщаній підсипці товщиною 10–13 см, яка знаходилась на більших давньоруського часу керамічних плитах розмірами 70×70 см із зеленою поливою (мал. 3).

У зачистці біля північно-західної стіни цієї апсиди простежена та ж стратиграфія. Однак тут уздовж слабо вигнутої стіни апсиди були покладені більші з зеленою поливою плити (70×70 см). Це привело до утворення вздовж стіни досить широкого (10–12 см) сегмента, який будівельникам собору довелося залити вапняним розчином, що дисонує з полив'яною підлогою. Перед апсидою цього ж приділа І. Тоцька зафіксувала фрагмент підлоги з невеликих квадратних керамічних плиток⁴.

Наразі ми не маємо в своєму розпорядженні даних для точного датування підлоги з невеликих квадратних плиток. І. Тоцька⁵ відносить їх до середини XVIII ст. за аналогією з плитками в склепі

⁴ Тоцька І. Ф. Вк. праця. — С. 101.

⁵ Там само.

митрополитів, який розташований у південній частині собору під приділом Успіння Богородиці (східна частина давньої південної зовнішньої галереї). Дійсно, така аналогія існує, однак встановлення часу спорудження склепу за найбільш раннім похованням у ньому митрополита Рафаїла Заборовського († 1747 р.) викликає сумнів. За цього митрополита в соборі дійсно була покладена нова підлога з керамічних плиток, але вони мали шестикутну, а не квадратну форму⁶. Окрім того, як відомо, під час реставрації собору на рубежі XVII–XVIII ст., тобто саме за гетьмана Івана Мазепи, були відновлені й надбудовані південні та північні галереї. Важко припустити, що під час їх відновлення була залишена первинна давньоруська підлога з керамічних плит, досить пошкоджених, як можемо судити за їх теперішнім станом. До того ж створити такий великий склеп (6×4,5 м) під собором було можливо тільки під час капітальних ремонтно-будівельних робіт, які проводилися на рубежі XVII–XVIII ст. Тобто, більш ймовірним буде віднести появу підлоги з квадратних плит на хорах та у склепі до часів реставрації храму за гетьмана Івана Мазепи. Цілком ймовірно, що склеп міг бути побудований саме для нього — найбільш видатного відбудовника собору. Тим більше сам Іван Мазепа виводив свій рід від Рюриковичів, засновників Софії Київської. Це припущення цілком імовірно, якщо врахувати, що склеп, споруджений у східній частині відбудованої південної галереї, розташовувався поруч із капелою Мазепи⁷, яка розташована в західному її членуванні.

Таким чином, у результаті досліджень 2010 р. були отримані важливі факти, які дозволили висвітлити низку питань, пов'язаних з облаштуванням та подальшою історією перебудов підлог Софійського собору.

⁶ Милеев Д. В. Древние полы в киевском соборе св. Софии // Сборник археологических статей, поднесенных гр. Уварову. — СПб., 1911. — С. 212–221.

⁷ Нікітенко Н. М. Відкриття нових сюжетів у капелі Івана Мазепи в Софії Київській // Могилянські читання 2009 року: Збірник наукових праць: Мазепинська доба в культурі України. — К., 2010.